
פרק יא

הקדמת הרמב"ם למשנה-תורה

♦ הקדמות הרמב"ם לספריו והשפעתם לדורות

הצורך ב'הקדמות': הסבר מקורי מבית מדרשו של הרמב"ם / הרמב"ם סולל דרך לכתיבת 'הקדמות'

♦ אאלפך חכמה: אלף פרקים!

♦ התהליך והמטרה בכתיבת המשנה-תורה

"בזמן הזה תקפו הצרות יתירות" / ספרות פסקי-הלכה וירידת הדורות / ארבע תקופות – ממשות רבינו עד רבינו משה

♦ חלק הראשון מתוך ההקדמה – שלשלת התורה ומהות החיבור

תקופת משה רבינו: עד שלא נכתבה התורה שבעל-פה / תקופת רבי יהודה הנשיא: עת לעשות לה' / תקופת רבינא ורב אשי: מעתיקי התורה שבעל-פה / תקופת הגאונים: "מיום שחברה הגמרא ועד זמן זה" / "ומפני זה נערת חצני אני משה בן מימון הספרדי" / "כללו של דבר... לפיכך קראתי שם חיבור זה משנה-תורה" / 'משנה תורה' או 'י"ד החזקה'? / "חילוק חיבור זה לפי הענינים"

♦ חלק השני מתוך ההקדמה – מנין המצות להרמב"ם

♦ חלק השלישי מתוך ההקדמה – מנין המצוות על סדר הלכות הרמב"ם

"והכל יתבאר בחבור זה" / "וביאור מצוות אלו בפרקים אלו"

נספח

♦ 'משנה תורה' או 'י"ד החזקה'?

הלכות יסודי התורה

קראו שפר המדע לפי סכלל בו המצות התלויות במחשבה ובדעות והולכות ראשונה הלכות יסודי התורה קראו כך לפי מהמנות הסכללות בהן עיקר התורה ויסודותיה פאס לא יתאמת מציאות המס וסמאל ידע מעשה בני האדם לא תהיה האמנה בתורה ולפי קודק למי סאובו מורה במציאות המס כוסר בעיקר מפני ההלכות יסודי התורה ידוע מעיקר הדת לידע פים מס אלוה סמאל עמו אלוה אחר וסכלל תחת ידיעת סיוי מצות

משוך חסר ליודעך וצדקתך לישרי לב

הלכותיו המשווהו סידורן : הלכות יסודי התורה : הלכות דעות : הלכות תלמוד
תורה : הלכות עבודה זרה וחוקות העמים : הלכות תשובה :

הלכות	יסודי	התורה
יש בכללן עשר מצות שש מצות עשה וארבע מצות לא תעשה וחזו פרטן: א' לירע שיש שם אלוה	ב' שלא יעלה במחשבתו שיש שם אלוה אחר וזולתו: ג' ליתורו: ד' לאחבו: ה' ליראה	ו' לקרש שמו: ז' שלא לחל לאת-שמו: ח' שלא לאבד דברים שנקרא שמו עליהם: ט' לשמוע מזו תנבא המדבר בשמו: י' שלא לנמתי. וביאר כל המצוות האילו בפרקים אלו:

פרק ראשון

כתב רמ"ל יסוד היסודי
וכו' ש"ב לא יד
ובלא גוף זה מקבלתו וחכמתו
ואמתת האמתו ונאמנותו וכללו
במדות אבני ה' אלהיו:

היסודות ועמוד התכנות לידע שיש שם מציג ראשון והוא ממציא כל נמצא וכל הנמצאים משמים וארץ. ומה שביניהם לא נמצא אלא מאמית המצא: ואם יעלה על הדעת שהוא אינו מציג אף דבר אחד יכול להמצאות ואם יעלה על הדעת שאין כל הנמצאות בלדו מציגים הוא לברדו ואם יעלה על הדעת שכל המציאות בלדו מציגים

[illegible]

ריש משנה-תורה – ספר המדע עם פירושי ה'פירוש' ומגדל-עוז

דפוס וינציה, ה'ר"פ (1520)

הקדמת הרמב"ם למשנה-תורה

חזונו הגדול של הרמב"ם מתחיל לראות אור: הוא פירש את התורה-שבעל-פה ויצק בה כללים אליבא דהלכתא – בפירוש המשניות¹; העמיד יסודות ותבנית לסיכום ההלכה – בצורת ספר-המצוות²; וכעת הגיעה העת לגשת אל המלאכה הגדולה של חיבור המשנה-תורה – הי"ד החזקה אשר עשה משה – הוא 'החיבור הגדול' והשלם של כל התורה כולה, אשר כמוהו לא היה³, וכמוהו לא יהיה עוד.

וכך משבח את הספר רבינו מנחם המאירי⁴:

חיבור כולל ושלם, עליו אין להוסיף וממנו אין לגרוע, לפניו לא היה כן מחבורי הגאונים והרבנים. חיבור מסדר כל העניינים בחכמת התלמוד איש על דגלו בסידור מתוקן ושלם כמוהו ואחריו לא יהיה כן, עד כמעט הייתה הכוונה שלא יצטרך עם ספריו ספר מספרי התלמוד או מחבורי הקדמונים כמו שגילה הרב ז"ל בפתיחת ספריו, ואילו היה זה לא היה מקום לחבר ספר אחריו!

הקדמת המאירי לבית-הבחירה

גם ברמב"ם עצמו אנו רואים עליית-מדריגה ותנופה משמעותית מפירוש-המשניות למשנה-תורה:

בפירוש-המשניות מצטייר המחבר כרב ומנהיג עדה קדושה בישראל, מנהיג של מקום מסוים בזמן מסוים. הוא פונה לצאן מרעיתו בשפתו – ערבית, מעורר על בעיות השעה והדור, מחנך ומדרבן ללימוד נכון, מקדים הקדמות וכמעט נותן ללומד חוויית רב-ותלמיד מושלמת. הוא משתמש לרוב בלשונות כמו "זכור זה", "הבן זה", "דע זה" ודוגמתם. הוא מספר יותר על עצמו ועל מקומות ודברים שפגש.

המחבר של המשנה-תורה לעומת זאת, מסתתר מאחורי החיבור. הוא לא מדבר בשפת המקום והדור, אלא בשפת הנצח, שפת-הקודש. הוא פוסק הלכה ולא מנמק, הוא קובע מסמרות לדורות עולם, ולכל העולם. הוא יוצר כאן את החיבור המרכזי של התורה שבעל-פה.

וכך הוא כותב לתלמידו החביב, רבי יוסף ב"ר יהודה:

אפילו לא יהיה לי בְּיָמֵי זולתך – די לי... אמנם כל זה הוא בזמני, אבל בזמנים הבאים... יסתפקו כל בני ישראל בו לבדו, ויונח זולתו בלא ספק.

איגרות הרמב"ם, עמ' ש

בפרק הנוכחי נעסוק ברקע ובסיבות לכתיבת הספר, במטרות וביעדים שהציב הרמב"ם לעצמו, ומתוך הבאת קטעים נרחבים⁵ מהקדמתו החשובה של רבינו, נקבל תמונה ברורה על מהותו ועניינו של ה'חיבור הגדול' של הרמב"ם.

בפרקים הבאים נרחיב על סגנון הספר ודרכי עריכתו⁶; הביקורות של גדולי ישראל על הספר⁷; תשובות הרמב"ם לביקורות⁸; התפשטות וקבלת הספר בכל העולם עד תקופת השולחן-ערוך⁹; ובסופו של דבר, על ההשפעה העצומה של הספר על כל בית ישראל אף לאחר הופעת השו"ע, עד היום הזה¹⁰.

השלום, אחז דרך המחברים לכתוב כל דבר ודבר ביחד הלכות הלכות, אבל חידש עליהם... והוסיף אומץ לכתוב בחיבוריו כל עניני התלמוד הן בעניינים הצריכים לנו בזה הזמן הן בשאר העניינים... עד שיוודע הכל הלכות הלכות בשלמותו".

5. כל הציטוטים להלן הם מהקדמת המשנה-תורה אלא-אם-כן נכתב בפירוש אחרת.

6. בפרק יב - 'שלשה כתרים', ובפרק יג - 'לקרב הדינים אל השכל'.

7. בפרק יד - 'והביטו אחרי משה'.

8. בפרק טו - 'והשיב משה'.

9. בפרק טז - 'בכל מדינה ומדינה'.

10. בפרק יז - 'קול גדול ולא יסף'.

1. וכן בשאר חיבוריו על השני תלמודים ועל הרי"ף שרובם לא הגיע לידנו (ראה לעיל בפרק רביעי).

2. כפי שהדגשנו בפרקים הקודמים, הרמב"ם לא מתייחס אל ספר-המצוות כחיבור העומד בזכות עצמו, אלא כהכנה ושלב בדרך למשנה-תורה. בעקבות זאת, בהקדמתו לספר המצוות אין הרמב"ם עוסק בתכונות של ספר-המצוות עצמו אלא מקדיש חלק גדול מאותה הקדמה למבנה של המשנה-תורה.

3. וכך כותב רבי יוסף ב"ר טודרוס הלוי, ממתנגדי המורה-נבוכים, בלהט הויכוח (קבוצת מכתבים, איגרת ב): "כמוהו לא היה לפניו מלך בכל המחברים... לא שמענו על זולתו שְׁפָלַל תורה שבעל-פה".

4. שם מגדיר המאירי גם את תכונות הספר: "והרב מורה צדק (=הרמב"ם) חידש בחיבורו... תכונות אחרות וזה שהוא, עליו

הקדמות הרמב"ם לספריו והשפעתם לדורות

נפתח בסקירה על הקדמת הרמב"ם למשנה-תורה, אך עוד קודם, ננסה להבין את הנושא של כתיבת הקדמות לספרים, דבר שהיה כמעט חדש בימי הרמב"ם.

לא מצאנו הקדמות באף אחד מספרי חז"ל בתקופת התנאים והאמוראים. לראשונה, בתקופת הגאונים, התחילו מחברים לכתוב הקדמות, ולדוגמא, רבי שמעון קיירא בספרו הבה"ג, חובת-הלבבות של רבי בחיי נ' פקודה, הכוזרי של רבי יהודה הלוי, ספרי רבי שמואל בן חפני גאון, והעולים על כולנה – ספריו של רבי סעדיה גאון, שהצטיין בכתיבת הקדמות לחיבוריו¹¹.

ברור, שספרי הלכה ומחשבה אלו השפיעו רבות על הרמב"ם, ובעקבותיהם ראה גם הוא צורך בכתיבת הקדמות לספריו. הקדמותיו של הרמב"ם חשובות מאוד, והן מכילות יסודות גדולים בתורה שבעל-פה, ביסודות היהדות והאמונה.

אמנם, קרוב הדבר לומר, שיותר מכל הספרים הנזכרים לעיל, התפרסמו ספרי הרמב"ם לאין ערוך, ודווקא הספרים שלו היוו דוגמא ומופת לספרי המחברים בדורות הבאים – בעצם כתיבת ההקדמה, ואף בסגנונה ובניינה. עד כדי כך, שכמעט לא נמצא שום ספר בדורות שאחרי הרמב"ם ללא הקדמה. הרמב"ם עצמו ראה את ההקדמה כחלק בלתי נפרד מהחיבור. וכך הוא מציין "כמו שביארנו **בתחילת חיבור זה**"¹², כאשר כוונתו לדבריו בהקדמה.

הצורך ב'הקדמות': הסבר מקורי מבית-מדרשו של הרמב"ם

"ספר בלי הקדמה כגוף בלי נשמה" – כך המליצו מחברי ספרים מזמן קדום. בדורותינו אין כמעט מציאות של ספר ללא הקדמה ראויה לשמה. אולם, דבר זה, הנפוץ כיום, לא היה ברור מאליו בזמנו של הרמב"ם.

והוא היה אשר הסביר בצורה מפורטת ומאירת-עיניים את הצורך לספר בהקדמה. את זאת הרמב"ם עושה, בהקדמה של אחד מספריו, דווקא ספר בענייני רפואה. והוא פותח את הסברו בשאלה: כל כך הרבה ספרים נכתבו ע"י אנשים גדולים וחכמים, שבוודאי לא התכוונו לכתוב ספר חתום וסתום – ובכל זאת, לספרים רבים מאוד קמו ספרי ביאור ופירוש. וכי לא יכלו אותם החכמים לעשות מלאכה שלימה שלא תצטרך לביאור נוסף?

לשאלה המעניינת הזו, מוצא הרמב"ם ארבע סיבות. ארבעה חסרונות ישנן בכתיבת ספר בדרך המקובלת, ואלו הן הגורמות לכך שעם הזמן יהפוך הספר לקשה לקריאה ולהבנה, והוא יזדקק לביאור. הסיבה השנייה מתוך הארבע היא "חסרון ההקדמות".

ואלו הם דברי הרמב"ם:

איני חושב ששום אחד מן החכמים, אשר חיברו ספרים... והוא יכוון שלא יובן מה שיכללהו ספרו – עד שיפורש... כי ה'מחבר' אינו מחבר חיבורו להבין [רק] לעצמו.

12. הלכות שחיטה פ"א ה"ד. וכן הדבר בקשר לפירושו למשנה, וכפי שמציין הרמב"ם בספר המצוות: "השרש השני שאין ראוי למנות כל מה שלמדים באחת משלש עשרה מדות שהתורה נדרשת בהן או בריבוי, **כבר בארנו בפתיחת חבורנו בפרוש המשנה**", שהכוונה להקדמתו הכללית לפירוש המשנה. וכן במורה-נבוכים (ח"ג פל"ה): "כמו שבארנו **בפתיחת** אבות מפירוש המשנה", שהכוונה היא לשמונה-פרקים – ההקדמה לפרקי אבות.

11. גם חכמי איטליה, אשכנז, צרפת, ופרובנס נהגו לכתוב הקדמות לספרים. רבי שבתי דונולו, חכם איטליאני קדמון (בן דורו של הרס"ג) בספרו 'חכמוני' שהוא פירוש שכתב על ספר-יצירה, כתב הקדמה ארוכה לפירושו. כך נהג הראב"ן, רבי אליעזר ב"ר נתן ממגנצא, בן דורו של רבינו תם שכתב הקדמה קצרה לספרו אבן העזר, וכך נהג רבינו תם בהקדמתו לספר הישר, ואף כותב שם טעם לקריאת הספר בשם זה: "ספר הישר קראתי בשם את הספר יען כל פקודי כל ישירתי בו שמועות הראשונות".

ואולם הסיבות המצריכות את האחרונים (=המפרשים) לבאר ספרי הראשונים ולפרשם, הם אצלי ארבע סיבות:

והסיבה הראשונה: שלמות מעלת המחבר... ידבר בענינים עמוקים נסתרים, רחוקים להשיג, בלשון קצרה...

...והסיבה השנית: **חסרון הקדמות** אשר מחבר הספר ידעם, כי המחבר פעמים יחבר ספר, והוא חושב כי המעיין בו כבר קדם לו ידיעת ההקדמות, אשר לא יובן דבר בלעדיהם, ויצטרך ה'מפרש' לזכור בקיצור אותם ההקדמות¹³.

הקדמת הרמב"ם לפרקי אבוקראט

הנה אם כן – מדברי הרמב"ם ("חסרון הקדמות"), נוכל להבין את חשיבות כתיבת ההקדמות. לדעתו, כל מחבר ספר מוכרח להתכופף ולרדת לרמה שבה נמצא הלומד, לנסות לחשוב כיצד רואה זאת הלומד שאיננו מלומד כמו הכותב, ולהקדים וללמד אותו ידיעות בסיסיות, כשהמטרה היא, שכשיפתח הלומד את העמוד הראשון של הספר עצמו – אחר קריאת ההקדמה – כבר יהיו ברשותו כל הידיעות הנחוצות להבנת הספר.

הרמב"ם סולל דרך לכתיבת 'הקדמות'

"נאה דורש ונאה מקיים"¹⁴. הרמב"ם עצמו הקפיד ביותר על חיבור הקדמות. במיוחד בפירושו על המשנה – שם לא כתב רק הקדמה אחת, אלא שפע של הקדמות. כל אחת מהקדמותיו לפירוש-המשניות היא למעשה חיבור גדול ונכבד בפני עצמו, ועד כדי כך שאחד הראשונים¹⁵ כותב על כך בהתפעלות: "מי שלא ראה הקדמותיו לסדרים, לא ראה מאורות מימיו".

אך ההקדמה החשובה של הרמב"ם למשנה-תורה, היא סוג אחר של הקדמה. אין לראות בה חיבור שלם כמו ההקדמה הכללית לפירוש-המשניות או ההקדמה לפרק 'חלק' במסכת סנהדרין, אם-כי היא לא פחות נפלאה ולא פחות מעוררת התפעלות. אפשר לומר, שדווקא הקדמתו למשנה-תורה מכילה את כל היסודות ההכרחיים של הקדמה לספר תורני – יסודות, שברבות הימים הפכו כמעט למעין חובה בכל ספר מכובד ובעל-חשיבות.

בטבלה שלפנינו, סקרנו את מבנה ההקדמות המקובל. בטור האמצעי, מוצגים הדרכים בהם מופיעה ההקדמה בצורה המקובלת בשאר ספרים. ובטור השמאלי, כיצד מופיעים הדברים בהקדמתו של רבינו – אבי ההקדמות.

הקדמת הרמב"ם	מבנה ההקדמות המקובל בספרי קודש
כל ספר מספרי הרמב"ם פותח בפסוק "בשם ה' אל עולם".	הקדמות הספרים, פותחות בברכה ובשבח הבורא ¹⁶ .
"ובזמן הזה תכפו הצרות יתירות, ודחקה השעה את הכל, ואבדה חכמת חכמינו ובינת נבוננו נסתרה... ומפני זה נערת חצני...".	חלק מרכזי בהקדמות בדורות הבאים הוא ה'התנצלות', עד שהקדמות רבות נקראות סתם בשם 'התנצלות המחבר' ¹⁷ . 'התנצלות' היא הסיבה (או הסיבות) שהביאה את המחבר להוציא לאור את ספרו ולפרסם אותו.

16. לאורך הדורות נהגו מחברי ספרים לפתוח את ההקדמות לספריהם, או את הספרים עצמם, בשבח הבורא – על ידי ארבע מילים שראשי התיבות שלהן, יוצרות את הצירוף של שם הוי"ה ("ישמחו ה'שמים ו'תגל ה'ארץ", "ישמחו ה'מעיינים ו'יגילו ה'לומדים") – דבר שאף הוא לקוח מדרכו של הרמב"ם שכך פתח את המשנה תורה ב"יסוד ה'יסודות ו'עמוד ה'חכמות".

17. יש כמה סוגי 'התנצלויות' במרוצת הדורות, וכדוגמא יש

13. אגב: אם ננסה להקיש מדבריו אלו של הרמב"ם בספרי רפואה, גם על מלאכת פירוש-המשניות, ניתן להבין, שעצם העובדה שרבי יהודה הנשיא לא הקדים הקדמות לששה-סדרי-משנה – הביאה את הרמב"ם עצמו לכתוב את פירושו על המשנה.

14. חגיגה יד, ב, ועוד.

15. רבי מנחם בן זרח, בעל צידה לדרך בהקדמתו.

מטרה	"וראיתי לחבר דברים המתבררים מכל אלו החיבורים כולם בלשון ברורה ודרך קצרה עד שתהא תורה שבעל פה כולה סדורה בפי הכל בלא קושיא ובלא פירוק. לא זה אומר בכה וזה בכה. אלא דברים ברורים קרובים נכונים... עד שיהיו כל הדינים גלויין לקטן ולגדול".	במרבית הספרים, יכתוב המחבר בהקדמה את המטרה של החיבור.
מבנה	בסיום ההקדמה נותן הרמב"ם 'מפתח' לי"ד הספרים.	בדרך כלל המחבר יבאר בסוף ההקדמה את מבנה וסדר הספר.
שם הספר וטעם קריאתו	"לפיכך קראתי שם חיבור זה משנה-תורה. לפי שאדם קורא בתורה שבכתב תחילה ואח"כ קורא בזה ויודע ממנו תורה שבעל פה כולה".	ההקדמה היא המקום שבו המחבר יבאר את השם שבחר לספרו.
שם המחבר	"ומפני זה נעיתי חצני אני משה בן מימון הספרדי".	כמעט בכל הקדמה יוזכר שמו של המחבר. בספרים רבים, הדרך היחידה לדעת את שמו של המחבר היא מן ההקדמה.
תאריך	"וזו היא מלאכת ה' שעשו בה כל גאוני ישראל מיום שחברה התלמוד ועד זמן זה – שהיא... שנת ארבעת אלפים ותשע מאות ושלשים ושבע לבריאת עולם (ד'תתקל"ז)".	רבים מהמחברים נהגו לכתוב תאריך בהקדמתם. התאריך בהקדמות הוא מקור-מידע חשוב מאין כמותו למחקר על המחבר והספר.
תפילה	הרמב"ם מסיים את ההקדמה בתפילה קצרה: עתה אתחיל לבאר משפטי כל מצוה ומצוה וכל הדינים הנגללין עמה מעניינה על סדר ההלכות בעזרת שדי".	ההקדמות מסתיימות, בדרך כלל, בתפילה ובבקשת סייעתא דשמיא.

הזכרת שם הספר ושם המחבר ותאריך כתיבתו בהקדמות¹⁸, נראים בימינו פשוטים מאוד, אך, כאמור, בזמנו של הרמב"ם עוד היה בכך משום חידוש. עובדה היא שגם בשאר ספריו של הרמב"ם, פירוש-המשניות, ספר-המצוות, ומורה-נבוכים חסר חלק מהיסודות הללו¹⁹.

בהקדמת פירושו על המשנה (הבאנו בפרק שמיני).
19. חשוב להדגיש ולציין, שאין כוונתנו כאן לקבוע שרק פרטים אלו הם הקובעים את הגדרת ה'הקדמה המצויינת'. עובדה היא שבמרוצת הדורות כל מחבר הולך לפי דרכו שלו, ולא דווקא מביא את כל המרכיבים שכלל הרמב"ם במשנה-תורה שלו. וכן הם מאריכים ומקצרים בפרטים מסוימים, כל אחד לפי דרכו ושיטתו.

לאחר עידן הדפוס נהגו המחברים להוסיף אזהרות לאיסור הדפסת הספר, וקובעים לזה תקופה מסוימת. וכן היום מקובל גם להוסיף דברי תודה לאלו המסייעים ביצירת הספר, הן בכתיבתו והגהתו והן לאלו שעזרו בכספם.

אך עוד פרט חשוב ביותר, שלעתים המחבר אף מוסיף פרטים אישיים על חייו. ולמשל, ידוע סיפורו הנפלא של הפני יהושע שבהקדמתו לספרו 'פני יהושע' מספר על החורבן הנורא שקרה לו ולמשפחתו, הנס שקרה לו, ושבועתו שאם יצא יקדיש זמנו לכתיבת ה'פני יהושע' שהוא בירורי הלכה בש"ס ופוסקים. סוף-סוף, למרות שפרטים אלו חשובים ביותר, הרי בדרך כלל המדפיסים והמוציאים-לאור לא החשיבו את ההקדמות, וכדי לחסוך כסף הם בכוונה השמיטו כמה וכמה הקדמות! וחבל על דאבדין.

להביא כאן את ה'התנצלות' של אחד מהמחברים הראשונים, רבינו סעדיה גאון, שבגיל עשרים שנה, כתב את המילון העברי הראשון שהגיע לידינו בשם 'אגרון'. וכך הוא 'מתנצל' בהקדמתו: "וכמו שמספרים בני ישמעאל שאחד מבחיריהם ראה אנשים שלא דיברו את הלשון הערבית בצחות וציערו הדבר, וחיבר בשבילים מאמר קצר בספר, שממנו יביאו מופת לדבר צחות, כן ראיתי שרבים מבני ישראל אינם בקיאים בצחות לשוננו הפשוטה, ועל אחת כמה וכמה במלים הקשות שלה... על כן הייתי נאלץ לחבר ספר". וכן אחד מגדולי הראשונים, רבינו זרחיה הלוי, שנולד בספרד כעשר שנים לפני הרמב"ם (שנת ד'תתפ"ה 1125), ראה חובה לעצמו 'להתנצל' על זה שבחיבורו ספר-המאמר, הוא משיג על הגדול שבגדולים, רבי יצחק אלפסי, הרי"ף, שספרו נתקבל ביותר בעולם התורני והיה יותר מבוגר ממנו. בין השאר הוא כותב בהקדמתו למסכת ברכות (נדפס בסוף המסכת לפני פירוש הרי"ף), שם הוא מודיש את חשיבותה של בקשת האמת הקודמת לכל. בסוף הקדמתו משיבוע הוא כל מי שבא להעתיק ספרו לבל ישמיט את הקדמתו (כמנהג מעתיקי ספרים במקומו), למען תהיה לו לעדה לנקותו מזה שהעז לחלוק על הרי"ף.

18. יש מגדולי המחברים הספרדיים שהקדימו לספריהם פיוט, כמו בעל המאור שהיה ספרדי במקורו. וכך עשה הרמב"ם

אאלפך חכמה: אלף פרקים!

המשנה-תורה מחולק לארבעה עשר ספרים²⁰, (כמו ה'סדרים' שבששת סדרי משנה), שכל אחד מהם מחולק ל'הלכות-גדולות' (כמו ה'מסכתות' שבמשנה) וביחד שמונים-ושלש הלכות²¹; וכל הלכה והלכה מתחלקת לפרקים (כמו ה'פרקים' שבכל מסכתא) ולהלכות-קטנות (כמו ה'משניות' שבכל פרק), וכל אלה בונים לתלפיות בנין מפואר ברור ומסודר²².

כך למשל, כותב הרמב"ם בהקדמה:

ספר ראשון והוא ספר המדע - הלכותיו חמש וזה הוא סדורן;

הלכות יסודי התורה, הלכות דעות, הלכות תלמוד תורה, הלכות עבודה זרה וחוקות הגוים, הלכות תשובה.

הקדמת הרמב"ם למשנה-תורה

כל אחת מחמש ה'הלכות הגדולות' יש כמה וכמה **פרקים**, וכל פרק כלול **מסעיפים** רבים ('הלכות קטנות').

הרמב"ם מזכיר בפירוש את מנין ההלכות-הגדולות:

נמצאו כל המצוות הנכללות בספר זה ארבע ושבעים מהן שבע ועשרים מצוות עשה ושבע וארבעים מצוות לא תעשה.

ונמצאו כל ההלכות של ארבעה עשר ספר שלש ושמנים הלכות.

ועתה אתחיל לבאר משפטי כל מצוה ומצוה וכל הדינין הנגללין עמה מעניינה על סדר ההלכות בעזרת שדי.

סיום הקדמת הרמב"ם למשנה תורה

וראה זה פלא! הרמב"ם מזכיר בהקדמה את מנין הספרים ("ד"), וכן את מנין ה'הלכות הגדולות' ("פ"ג), אך את המנין הכי מעניין – הפרקים שעולה בדיוק לסכום עגול ומדויק של אלף פרקים – לא מזכיר כלל! אך בכל אופן, הרמב"ם העמיד את הספר השלם על המספר השלם.

ה'רמב"ם (מב")

המשנה, לא כד שישלמו על כל העולם. ולא כד שידרו בקצרים, ולא כד שישארו אותם העמים. ולא כד לאבול ולשתות ולשכות, אלא כד שיהיו בנין בתורה והכמות, ולא ידעו להם נגיש ומכבול, כד שיהיו לחי העולם הבא, כד שביארו בהלכות תשובה: ד' ובאיתו הזמן לא ידעו שם לא רעב ולא סלחמה, ולא קטא ותחרות, שהטובת תדעו מושפעת תרבות, וכל המעשים בנין בעפר, ולא ידעו עסק כל העולם אלא לדעת את ה' בלבד, ולפיכך יהיו ישראל חכמים גדולים ויודעים דברים הסתומים ושיעור דעת בוראם כפי כח האדם, שנאמר כי מלאה הארץ דעה את ה' כמים לים מכסים:

נשלמו הלכות מלכים והחבור כולו. ברוך שאמר וזהו העולם בפירוש ובכללו:

נגמר ספר איבנה עשר והוא ספר שופטים, הלכותיו חמש, ופרקיו אחד ושמנים:

הלכות סנהדרין ששה ועשרים פרקים, הלכות עדות שנים ועשרים פרקים, הלכות בשרים שבעה פרקים, הלכות אבל ארבעה עשר פרקים, הלכות מלכים שנים עשר פרקים:

כל הלכות הספר בכללו שלשה ושמנים, והפרקים תתקצ"ב:

תם ונשלם שכתב לאל בורא עולם

שלמה המלך

ה'רמב"ם (מב")

המשנה, לא כד שישלמו על כל העולם. ולא כד שידרו בקצרים, ולא כד שישארו אותם העמים. ולא כד לאבול ולשתות ולשכות, אלא כד שיהיו בנין בתורה והכמות, ולא ידעו להם נגיש ומכבול, כד שיהיו לחי העולם הבא, כד שביארו בהלכות תשובה: ד' ובאיתו הזמן לא ידעו שם לא רעב ולא סלחמה, ולא קטא ותחרות, שהטובת תדעו מושפעת תרבות, וכל המעשים בנין בעפר, ולא ידעו עסק כל העולם אלא לדעת את ה' בלבד, ולפיכך יהיו ישראל חכמים גדולים ויודעים דברים הסתומים ושיעור דעת בוראם כפי כח האדם, שנאמר כי מלאה הארץ דעה את ה' כמים לים מכסים:

נשלמו הלכות מלכים והחבור כולו. ברוך שאמר וזהו העולם בפירוש ובכללו:

נגמר ספר איבנה עשר והוא ספר שופטים, הלכותיו חמש, ופרקיו אחד ושמנים:

הלכות סנהדרין ששה ועשרים פרקים, הלכות עדות שנים ועשרים פרקים, הלכות בשרים שבעה פרקים, הלכות אבל ארבעה עשר פרקים, הלכות מלכים שנים עשר פרקים:

כל הלכות הספר בכללו שלשה ושמנים, והפרקים תתקצ"ב:

תם ונשלם שכתב לאל בורא עולם

שלמה המלך

ה'רמב"ם (מב")

המשנה, לא כד שישלמו על כל העולם. ולא כד שידרו בקצרים, ולא כד שישארו אותם העמים. ולא כד לאבול ולשתות ולשכות, אלא כד שיהיו בנין בתורה והכמות, ולא ידעו להם נגיש ומכבול, כד שיהיו לחי העולם הבא, כד שביארו בהלכות תשובה: ד' ובאיתו הזמן לא ידעו שם לא רעב ולא סלחמה, ולא קטא ותחרות, שהטובת תדעו מושפעת תרבות, וכל המעשים בנין בעפר, ולא ידעו עסק כל העולם אלא לדעת את ה' בלבד, ולפיכך יהיו ישראל חכמים גדולים ויודעים דברים הסתומים ושיעור דעת בוראם כפי כח האדם, שנאמר כי מלאה הארץ דעה את ה' כמים לים מכסים:

נשלמו הלכות מלכים והחבור כולו. ברוך שאמר וזהו העולם בפירוש ובכללו:

נגמר ספר איבנה עשר והוא ספר שופטים, הלכותיו חמש, ופרקיו אחד ושמנים:

הלכות סנהדרין ששה ועשרים פרקים, הלכות עדות שנים ועשרים פרקים, הלכות בשרים שבעה פרקים, הלכות אבל ארבעה עשר פרקים, הלכות מלכים שנים עשר פרקים:

כל הלכות הספר בכללו שלשה ושמנים, והפרקים תתקצ"ב:

תם ונשלם שכתב לאל בורא עולם

שלמה המלך

סיום משנה-תורה עם מספר כל הפרקים שנוספו ע"י המדפיסים

21. "נמצאו כל ההלכות של ארבע עשר ספרים – שמונים ושלש הלכות" (לשון הרמב"ם בהקדמתו).

22. על הסדר המופתי השולט במשנה-תורה, ראה בפרק הבא, פרק יב – 'שלשה כתרים'.

20. והם: ספרי המדע; אהבה; זמנים; נשים; קדושה; הפלאה; זרעים; עבודה; קרבנות; טהרה; נזיקין; קנין; משפטים; שופטים.

י"ד ספרי משנה-תורה

המדע	אהבה	זמנים	נשים	קדושה	הפלאה	זרעים
46 פרקים	46 פרקים	97 פרקים	53 פרקים	53 פרקים	43 פרקים	85 פרקים
יסודי התורה דעות תלמוד תורה עבודה זרה תשובה	קריאת שמע תפילה ציצית ברכות מילה	שבת עירובין שביתת עשור שביתת יום טוב חמץ ומצה שופר וסוכה ולולב שקלים קידוש החודש תעניות מגילה וחנוכה	אישות גירושין יבום וחליצה נערה בתולה שוטה	איסורי ביאה מאכלות אסורות שחיטה	שבועות נדרים נזירות ערכין וחרמין	כלאים מתנות עניים תרומות מעשר מעשר שני ונטע רבעי ביכורים שמיטה ויובל

עבודה	קרבת	טהרה	נזיקין	קנין	משפטים	שופטים
95 פרקים	45 פרקים	144 פרקים	62 פרקים	75 פרקים	75 פרקים	81 פרקים
בית הבחירה כלי המקדש ביאת מקדש איסורי מזבח מעשה הקרבנות תמידין ומוספין פסולי המוקדשין עבודת יום הכיפורים מעילה	קרבן פסח חגיגה בכורות שגגות מחוסרי כפרה תמורה	טומאת מת פרה אדומה טומאת צרעת מטמאי משכב ומושב שאר אבות הטומאות טומאת אוכלין כלים מקואות	נזקי ממון גניבה גזילה ואבידה חובל ומזיק רוצח ושמירת נפש	מכירה זכיה ומתנה שכנים שלוחים ושותפין עבדים	שכירות שאלה ופיקדון מלוה ולוה טוען ונטען נחלות	סנהדרין עדות ממרים אָבֵל מלכים ומלחמותיהם

דבר פלא נוסף, הכרוך בטעותם של המדפיסים, קיים כאן בקשר למספר הפרקים. בדפוסים נרשם בסוף המשנה-תורה, רשימה של ההלכות-הגדולות והספרים, וגם הפרקים: "והפרקים תתקפ"ב" (=982). אך בספירה מדוקדקת (כמו הנמצאת בטבלה כאן), נמצא כי המספר הוא תת"ר (=1000) בדיוק.

נראים הדברים, ששגיאת מנין הפרקים של המדפיסים, העלימה מעיני הלומדים את העובדה המפליאה של חתימת 1000 פרקים. ודאי אילו היה הדבר ידוע, דורשי הרשומות היו עושים לכך רמזים ואסמכתאות שונות.

התהליך והמטרה בכתיבת המשנה-תורה

את כתיבת המשנה-תורה, החל הרמב"ם בשנת ד'תתקכ"ח (1168) וסיים בגיל שלשים ותשע שנה, בשנת ד'תתקל"ז (1177)²³.

במכתבו לרבינו יהונתן הכהן מלוניל וחבורתו, מעיד הרמב"ם על העבודה העצומה שהשקיע בכתיבת הספר:

כמה טרחתי יומם ולילה כמו עשר שנים רצופות בקבוצ חבור זה.

איגרות הרמב"ם, עמ' תקב

גם אחרי עשר שנים אלו המשיך הרמב"ם לשכלל ולשפר את ספרו הגדול, והעריכה הסופית הסתיימה רק בשנת ד'תתקמ"א (1181)²⁴.

כפי שנראה להלן, הרמב"ם ידע היטב שבכתיבת המשנה-תורה הוא מחבר ספר מיוחד במינו, יצירה חד פעמית שתישאר לדורות²⁵. כמו כן, בהקדמתו הוא מבטא בטחון מופלג במעלת הספר, ומצהיר: "לפי שאדם קורא בתורה שבכתב תחלה ואחר כך קורא בזה ויודע ממנו תורה שבעל-פה כולה ואינו צריך לקרות ספר אחר ביניהם!".

המקוריות ועוז הנפש הכרוכים בכתיבת המשנה-תורה, מצריכים ביאור: אם יש צורך כה גדול בספר שכזה, מדוע בכל הדורות עד דורו של הרמב"ם לא היו זקוקים לספר, ודווקא כעת נפל דבר?

הרמב"ם בהקדמתו, עונה תשובה ברורה ומפורטת לשאלה הזו.

"בזמן הזה תקפו הצרות יתירות"

את המשנה-תורה כתב רבינו כצו-השעה, הרמב"ם מאריך ומתאר תקופות שונות בדברי ימי עם ישראל, עד ש"בזמן הזה תקפו הצרות יתירות ודחקה השעה את הכול ואבדה חכמת חכמינו ובינת נבוינו נסתרה". הפתרון שהעלה הרמב"ם היה יצירת ספר חדש שיכלול את התורה שבעל-פה כולה, ויהיה 'ספר התורה שבעל פה' בלי חסר ובלי יתיר.

לאיזה צרות מכון הרמב"ם? מסתבר, שהכוונה לצרות גשמיות ורוחניות כאחד:

השנים שקדמו לרמב"ם היו שנים טובות לישראל בספרד, והם מכונים בשם 'תור הזהב'²⁶.

מצב דומה היה גם בשאר הארצות במזרח-התיכון. ארץ ישראל היתה אז תחת יד הצלבנים, ובקושי היה בה ישוב יהודי. בארץ מצרים, המקום שבו הרמב"ם חי את רוב ימי חייו, עשו הקראים כרצונם, ותימן הטלטלה בין משיחי שקר לגזירות קשות²⁷.

המקומות הבודדים שבהם נשמרה התורה בכל עוז היו אשכנז, צרפת, ופרובנס (מקומות רחוקים יחסית ממרכזי היהדות הותיקים והחשובים בספרד ובצפון אפריקה).

וכך מגדיר רבינו את מצב דורו באחת מאיגרותיו לחכמי-לוניל:

ונתאמת לי בעת שחיברתיו, שהוא יפול בלא ספק לידי רע הלבב והמקנא... אמנם כל זה הוא בזמני, אבל בזמנים הבאים, כשתסור הקנאה ובקשת השררה, יסתפקו כל בני ישראל בו לבדו, ויונח זולתו בלא ספק..." (איגרות הרמב"ם, עמ' ש). הבאנו את שאר האיגרת בפרק יד - 'הביטו אחרי משה'.

26. כשהיה הרמב"ם בפאס שבמרוקו כתב את איגרת-השמד ובסופה כתב: "והעצה שאני יועץ לעצמי... לי ולאחובי ולכל המבקש ממני עצה - שיצא מאלו המקומות, וילך למקום שהוא יכול להעמיד דתו ולקיים תורתו בלא אונס, ולא יפחד".

27. וכדי לעודד את יהודי תימן בשעתם הקשה, כתב הרמב"ם את איגרת-תימן.

23. כלשון הרמב"ם בהקדמתו: "זמן זה - שהיא... שנת ארבעת אלפים ותשע מאות ושלשים ושבע לבריאת עולם (ד'תתקל"ז)".

24. על תאריכים אלו יש דעות שונות וחולקות, ומה שכתבנו מיוסד על השערת הר"י שילת (באיגרות הרמב"ם מהדורות, עמ' כ), וז"ל: "בשלהי שנת ד'תתקל"ח הוסיף הרמב"ם לחיבורו - שהיה כבר גמור בכתיבה הראשונה - את החלק האחרון של הלכות קידוש החודש, שהוא כעין חיבור עצמאי. והעתקת החיבור כולו ושכלולו נמשכה כנראה עוד שנים אחדות, ולפי מסורה אחת נסתיימה בכסלו ד'תתקמ"א". ראה שם במקורות שציין הר"י שילת.

25. וכך הם דברי הרמב"ם הרואה את הנולד: "שאני ידעתי

אבל בכל המקומות האלו אבדה תורה מבנים, ורוב המדינות הגדולות מתות, ומיעוטן גוססות²⁸, וכמו שלשה ארבעה מקומות חולין:

בארץ ישראל ובכל סוריא – מדינה אחת, והיינו ארם-צובא, היא אחלב, ויש בה מקצת חכמים עוסקין בתורה, אבל אינם ממיתין עצמן באוהל. **ובכל הגולה ובכל שנער** (=בבל) שנים שלשה גרגרים. **ובכל ערי תימן וערי הערביים** כולן מעט עוסקין בתלמוד... היהודים שבהודו אינן יודעין התורה שבכתב, ואין להן מן הדת אלא שהן שובתין ונימולין לשמונה. **ובערי העילגין שהן בדת ישמעאל**²⁹, קוראין התורה שבכתב כפשוטה³⁰. **וערי המערב**³¹, בעוונותינו, כבר נודע את אשר נגזר עליהן.

ולא נשארה לנו עזרה אלא אתם (=בני צרפת ופרובנס), אחינו בני גאולתינו.
איגרות הרמב"ם, עמ' תקנט

הרמב"ם הבחין במצב העגום הזה – כיצד לומדי ויודעי תורה מעטים המפוזרים במקומות שונים – מהווה סכנה גדולה להמשך מסורת התורה-שבעל-פה. באמצעות המשנה-תורה שלו, הוא קיווה ליצור מעין 'מרכז תורני בכתב' שיגיע לכל תפוצות הגולה. מכאן, שלדעת הרמב"ם המשנה-תורה הוא לא רק חיבור לזמנו ולארצו, אלא ספר חשוב ביותר ברמה של משנתו הגדולה של רבי יהודה הנשיא, "ספר מחוקק כולל באמת" שיכול לאחד את כולם סביבו³², ועד כדי "שיהיו כל הדינים גלויין לקטן ולגדול".

ספרות פסקי הלכה וירידת הדורות

המצב הזה – "הצרות יתירות" – הוא נושא חשוב ביותר ומרכזי בהקדמתו. ובדומה לרמב"ם, כך גם גדולי הפוסקים במהלך הדורות כותבים בדרך כלל, כל אחד בלשונו, כי הצרות הגדולות שפקדו את דורם היו הגורם לכתיבת חיבוריהם³³. כך למשל, כמאה שנה לאחר פטירת הרמב"ם, כותב רבינו יעקב בן הרא"ש בהקדמתו לספרו ה'טורים':

ויען כי ארכו לנו הימים בגלותינו ותשש כחנו. ושמש לבנו. ורפו ידינו. וכהו עינינו. וכבדו אזנינו. ונאלם לשונינו. ונטל מדברנו. ונסתמו מעיני חכמתנו. ונשתבשו הסברות. וגדלו המחלוקת. ורבו הדעות. ולא נשארה הלכה פסוקה שאין בה דעות שונות.

הקדמת רבינו יעקב בן הרא"ש לארבעה טורים

שוב, כדברים אלו, כמאתיים שנה אחרי ה'טור', מתאר מרן רבי יוסף קארו בהקדמתו לפירושו על ה'טור':

ויהי כי ארכו לנו הימים, הורקנו מכלי אל כלי, ובגולה הלכנו, **וכמה צרות צרורות תכופות וצרות זו לזו באו עלינו**, עד כי נתקיים בנו בעונותינו "ואבדה חכמת חכמיו וגו"³⁴, ואזלת יד התורה ולומדיה, כי לא נעשית התורה כב' תורות אלא כתורות אין מספר.

הקדמת מרן רבי יוסף קארו לבית יוסף

אכן, מדור-דור ראו חכמי ישראל בעוני עמם, והביטו בצער על תופעות של "ארכו לנו הימים בגלותינו", "וצרות זו לזו באו עלינו", "ואזלת יד התורה ולומדיה", וראו לחבר חיבורים של פסקי-הלכה המתאימים לצרכי הדור³⁵.

בראותי אומה מבלי ספר מחוקק כולל באמת, ומבלי דעות אמיתיות ומבוררות. ועשיתי מה שעשיתי לשם ה' בלבד (איגרות הרמב"ם, עמוד ש). ראה לעיל בהערה חלק מאיגרת זו, ובפרק י"ד 'והביטו אחרי משה' נצטט חלקים נוספים מהמכתב המרגש הזה.

33. בהקדמתו, הרמב"ם חושף לנו, כי אפילו חיבור המשנה של רבי יהודה הנשיא לא נכתב אלא מאותם סיבות: "לפי שראה שתלמידים מתמעטין והולכין, והצרות מתחדשות ובאות". להלן יובא הקטע במלואו.

34. ישעיהו כט:יד.

35. לדוגמא: הלבוש של רבי מרדכי יפה, ה'שולחן-ערוך-הרב' של האדמו"ר רבי שניאור זלמן, הערוך-השולחן של רבי מרדכי

28. עפ"י קידושין עא, ב.

29. לא ברור לאלו מדינות כוונתו. ואולי מההמשך "קוראין התורה שבכתב כפשוטה" אפשר להוכיח שכוונתו למצרים עצמה, המקום שהיתה יד הקראים תקיפה באותם ימים.

30. לכאורה הכוונה לקראים.

31. ספרד ומרוקו.

32. כלשון הרמב"ם במכתב אישי שכתב לתלמידו החביב רבי יוסף ב"ר יהודה (שעבורו נכתב המורה-נבוכים) הוא מגדיר במילים ספורות את מטרת הספר: "דע, כי אני לא חיברתי זה החיבור (=המשנה תורה) כדי להתגדל בו בישראל, ולא כדי לקנות לי שם... ואמנם... "קנא קנאתי לה' אלהי ישראל",

ארבע תקופות – ממשו רבינו עד רבינו משה

הרמב"ם מקדיש אריכות דברים להשתלשלות התורה דור אחר דור. והוא מחלק את שלשלת מסירת וקבלת התורה לארבע תקופות כלליות:

תקופת משה רבינו

בלשונו הזהב מתאר רבינו את לימוד התורה בתקופה הראשונה, לאחר קבלת התורה בהר-סיני כאשר התורה שבכתב נלמדה מתוך הכתב, ואילו התורה שבעל-פה נלמדה על-פה, איש מפי איש.

תקופת המשנה והתנאים

הרמב"ם מתאר איך שרבי יהודה הנשיא ראה והבין את ירידת הדורות, ומשום "עת לעשות לה" עשה מעשה וכתב את ששה סדרי המשנה, ומכאן ואילך נלמדה גם התורה שבעל-פה מתוך הכתב.

תקופת התלמוד והאמוראים

לאחר מכן מרחיב רבינו ביחס לכתיבת התורה שבעל פה בדורות הבאים, ומפרט כי ב'תקופת התלמוד והאמוראים' נכתבו כמה ספרים, שהחשוב שבהם היה התלמוד הבבלי שסידרו רב אשי ורבינא.

תקופת הגאונים

לסיום, הרמב"ם מדבר על 'תקופת הגאונים' וכולל גם את עצמו בתקופה זו: "וכל החכמים שעמדו אחר חיבור התלמוד... הם הנקראים גאונים... כל גאוני ישראל מיום שחברה הגמרא ועד זמן זה". ב"זמן זה" נוצר הצורך לכתוב את המשנה תורה, "ומפני זה נערת חצני אני משה בן מימון הספרדי... וראיתי לחבר...".

תקופת משה רבינו – מקבל התורה הראשון; תקופת רבי יהודה הנשיא – הכותב והעורך הראשון של התורה-שבעל-פה; תקופת רב אשי ורבינא – האמוראים בעלי התלמוד; ותקופת הגאונים.

הצד השווה ברוב התקופות הללו הוא, שהיו זמנים של צרות וירידת הדורות, ובכל תקופה ותקופה הקב"ה בחר באחד או בכמה מהמיוחדים שבדור להבטיח שלא תשתכח תורה מישראל.

מעתה נדון בפרטי ההקדמה.

חלק הראשון מתוך ההקדמה: שלשלת התורה ומהות החיבור

"בשם ה' אל עולם"

כל ספרי הרמב"ם פותחים בפסוק "בשם י"י אל עולם"³⁶, ואחר כך מופיע פסוק, או פסוקים מן התנ"ך המבטאים בעיקר את התוכן הרוחני של הספר.

בספר משנה-תורה הקדים הרמב"ם פסוק לכל אחד מהי"ד ספרים³⁷ (למשל, בספר-המדע, "משוך חסדך ליודעך וצדקתך לישרי לב", מתהלים לו:יא. ובספר-אהבה "מה אהבתי תורתך כל היום היא שיחתי", מתהלים קיט:צז). ניתן לראות כיצד רבינו לא בוחר סתם בפסוקים יפים, אלא תמיד מדקדק להביא פסוק המשמש כעין לימוד השקפה בחיי יום-יום, ובד-בבד גם כהקדמה ופתיחה לתוכן ההלכות.

גם להקדמתו של כל הספר כולו, מקדים רבינו 'פסוק כללי' מתהלים (קיט:ז) – "אז לא אבוש בהביטי אל כל מצותיך" – המדגיש את גדולתם של מצוות התורה, והחשיבות הגדולה להביט ולהעמיק אל כל תרי"ג מצוות התורה³⁸.

תקופת משה רבינו: עד שלא נכתבה התורה שבעל-פה

את ההקדמה למשנה-תורה פותח הרמב"ם בתיאור קצר של תקופת משה רבינו, כזמן שבו החלוקה בין התורה-שבכתב והתורה שבעל-פה היתה חדה וברורה. באותו זמן, כשם כן היו – התורה-שבכתב נלמדת מתוך הכתב, והתורה שבעל-פה נמסרת בעל-פה מאיש לאיש ומדור לדור³⁹.

כל המצות שניתנו לו למשה בסיני בפירושן ניתנו. שנאמר⁴⁰: "ואתנה לך את לוחות האבן והתורה והמצוה" – תורה זו 'תורה שבכתב'. והמצוה זו 'פירושה'. וצונו לעשות התורה על פי המצוה. ומצוה זו היא הנקראת 'תורה שבעל פה'.

כל התורה כתבה משה רבינו קודם שימות בכתב ידו⁴¹. ונתן ספר לכל שבט ושבט וספר אחד

לחיבורו ב"אז לא אבוש בהביטי אל כל מצותיך". כלומר, כיון ש"בהביטי אל כל מצותיך", היינו הרמב"ם עצמו הביט, כלומר, התבונן ועיין היטב בהלכות של כל המצוות כולן (כפי שכותב בהקדמתו, "ובינותי בכל אלו הספרים, וראיתי לחבר דברים המתבררים מכל אלו החיבורים"), לכן "אז לא אבוש" – על הרמב"ם להתייבב ולכתוב את החיבור הזה. אדרבה, כיון שזכה "להביט" אל כל המצוות מוטלת עליו החובה לערוך את חיבורו ולזכות בו את כל בית ישראל כדי שעל ידי ספר זה "יהיו כל הדינים גלויין לקטן ולגדול" (יין מלכות, סימן ג', 'שייכות הפסוק אז לא אבוש להקדמותו').

39. גם הקדמת הרמב"ם לפירוש-המשניות פותחת בנקודה הזו.

40. שמות כב:יד.

41. כאן מדגיש הרמב"ם פרט זה של כתיבה בכתב-יד. את חשיבות הדבר אפשר לראות גם במשנה-תורה (הלכות ספר תורה, פ"ז ה"א) שם הוא מגלה באופן נדיר פרט אישי ומספר שהוא עצמו כתב ספר תורה – "מצות עשה על כל איש ואיש מישראל לכתוב ספר תורה לעצמו... ואם כתבו בידו הרי הוא כאילו קבלה מהר סיני... ספר תורה שכתבתי אני רוחב כל דף ודף מדפיו ארבע אצבעות...". זאת ועוד: אף שהרמב"ם היה יכול למנות שליח שיכתוב ספר-תורה בשבילו, שהרי כפי שכותב שם בסיום ההלכה, "וכל המגיה ספר תורה ואפילו אות אחת הרי הוא כאילו כתבו כולו", בכל זאת טרח והתאמץ וכתב ספר תורה שלם בעצמו.

36. "בשם ה' אל עולם" היא הפתיחה הרגילה שבה פותח הרמב"ם את כל ספריו, בלי יוצא מן הכלל, בעקבות קריאתו הגדולה של אברהם אבינו. וכך כותב הרמב"ם בריש הלכות עבודה זרה: "והיה [אברהם] מהלך וקורא ומקבץ העם מעיר לעיר ומממלכה לממלכה עד שהגיע לארץ כנען והוא קורא, שנאמר: "ויקרא שם בשם ה' אל עולם" (בראשית כא:לג). משום מה, "בשם י"י אל עולם" נשמט בספרי הרמב"ם הנדפסים, אבל הפתיחה הזו נמצאת בכתב-היד ובדפוסים המדויקים.

37. פסוקים אלו במשנה-תורה הם בעיקר מספר תהלים קאפיטל קיט, וקצת מספר משלי, שם מדובר על מעלת התורה.

38. פסוק זה, "אז לא אבוש בהביטי אל כל מצותיך", מתייחס לכך שכל עיקרו של ספר משנה-תורה בנוי ומיוסד על כל מצוות התורה, כפי שראינו בהרחבה בפרק על ספר-המצוות.

יש מגדולי דורנו שפירש כי בפסוק זה מתכוין הרמב"ם להביע מעין התנצלות על הביטחון העצום שהיה לו בכתובת ספרו, כפי שהוא מצהיר בהקדמתו: "שאדם קורא בתורה שבכתב תחלה ואחר כך קורא בזה ויודע ממנו תורה שבעל-פה כולה ואינו צריך לקרות ספר אחר ביניהם". כידוע, גדולי ישראל, ובהם הראב"ד, הביעו תרעומת על זה שהרמב"ם מפליא את מעלת חיבורו לרמה זו (ראה על זה בפרק י"ד – 'ההיטוי אחרי משה').

וכדי לתרץ את התמיהה הזו פותח הרמב"ם את ההקדמה

"נתנהו בארון לעד, שנאמר⁴²: "לקוח את ספר התורה הזה ושמעתם אותו וגו'".

ו"המצוה" שהיא פירוש התורה, לא כתבה אלא צוה בה לזקנים וליהושע ולשאר כל ישראל. שנאמר⁴³: "את כל הדבר אשר אנכי מצוה אתכם אותו תשמרו לעשות וגו'". ומפני זה נקראת 'תורה שבעל פה'.

אף על פי שלא נכתבה תורה שבעל פה, למדה משה רבינו כולה בבית דינו לשבעים זקנים. ואלעזר ופנחס ויהושע שלשתן קבלו ממש. וליהושע שהוא תלמידו של משה רבינו מסר תורה שבעל פה וצוהו עליה. וכן יהושע כל ימי חייו למד על פה. וזקנים רבים קבלו מיהושע. וקבל עלי מן הזקנים ומפינחס. ושמואל קיבל מעלי ובית דינו. ודוד קיבל משמואל ובית דינו...
הקדמת הרמב"ם למשנה תורה

תקופת רבי יהודה הנשיא: עת לעשות לה'

וכך הולך הרמב"ם ומונה את ממשיכי התורה שבעל-פה מדור לדור, עד שהוא מגיע לזמנו של רבי יהודה הנשיא מסדר-המשנה. אחרי כאלף שנה של העברת מסורת התורה בעל-פה, מאיש לאיש ומדור לדור, הגיעה העת להעלות אותה על הכתב באופן מסודר ומסוגן בשפה סדרי המשנה. רבינו מאריך ומפרט את הסיבות שגרמו לרבי יהודה הנשיא לקבל על עצמו את המפעל הגדול של סידור וכתובת המשנה ואף משווה אותו למשה רבינו⁴⁴.

רבינו הקדוש חיבר המשנה. ומימות משה רבינו ועד רבינו הקדוש לא חיברו חיבור שמלמדין אותו ברבים בתורה שבעל-פה. אלא בכל דור ודור ראש-בית-דין או נביא שהיה באותו הדור, כותב לעצמו זכרון השמועות ששמע מרבותיו והוא מלמד על-פה ברבים. וכן כל אחד ואחד כותב לעצמו כפי כחו מביאור התורה ומהלכותיה כמו ששמע. ומדברים שנתחדשו בכל דור ודור בדינים שלא למדום מפי השמועה אלא במדה משלש-עשרה-מדות והסכימו עליהם בית-דין הגדול.

וכן היה הדבר תמיד עד רבינו-הקדוש, והוא קיבץ כל השמועות, וכל הדינים, וכל הביאורים והפירושים ששמעו ממשנה-רבינו ושלמדו בית-דין שבכל דור ודור בכל התורה כולה, וחיבר מהכל ספר המשנה. ושיננו לחכמים ברבים ונגלה לכל ישראל וכתבוהו כולם. ורצו בכל מקום, **כדי שלא תשתכח תורה שבעל-פה מישראל.**

שם

וכאן שואל הרמב"ם על רבינו הקדוש מסדר המשנה, שאלה, שבעצם נשאלת גם עליו עצמו כמחבר המשנה-תורה:

ולמה עשה רבינו הקדוש כך ולא הניח הדבר כמות שהיה?

והוא עונה:

לפי שראה שתלמידים מתמעטין והולכין, והצרות מתחדשות ובאות, ומלכות רומי פושטת בעולם ומתגברת. וישאל מתגלגלין והולכין לקצוות. חיבר חיבור אחד להיות ביד כולם כדי שילמדוהו במהרה ולא ישכח. וישב כל ימיו הוא ובית דינו ולמדו המשנה ברבים...

שם

ע"ה, והיה יחיד בדורו ומיוחד בתקופתו, איש שכלל בו המדות הטובות והחסידות, עד שזכה בהן אצל אנשי דורו לקרותו: 'רבינו הקדוש', והיה שמו יהודה. והיה בתכלית החכמה ורום המעלה, כמו שאמרו (גיטין נט, א): "מימות משה ועד רבי לא מצינו תורה וגדולה במקום אחד". והיה בתכלית הענווה ושפלות הרוח והרחקת התאוות".

42. דברים לא:כו.

43. שם, יג:א.

44. גם בהקדמתו לפירוש-המשניות, רבינו מפליא לתאר את מעלותיו של רבי יהודה הנשיא ואף שם הוא משווה אותו למשה רבינו: "וכאשר עבר הזמן אחריהם עד רבינו הקדוש

תקופת רבינא ורב אשי: מעתיקי התורה שבעל-פה

מיד אחרי תיאור תקופת רבינו הקדוש, ממשיך רבינו ומונה את החכמים שבאו אחריו. כשהרמב"ם מגיע לתקופת התלמוד הוא מאריך ומגדיר את שני התלמודים, הבבלי והירושלמי, כביאור ופירוש על המשנה של רבי יהודה הנשיא:

רבינא ורב אשי הם סוף חכמי התלמוד. ורב אשי הוא שחיבר התלמוד הבבלי בארץ שנער אחר שחיבר רבי יוחנן התלמוד הירושלמי בכמו מאה שנה.

וענין שני התלמודין הוא פירוש דברי המשניות וביאור עמקותיה ודברים שנתחדשו בכל בית דין ובית דין מימות רבינו הקדוש ועד חיבור התלמוד. ומשני התלמודין ומן התוספות ומספרא וספרי ומן התוספות, מכולם יתבאר האסור והמותר, הטמא והטהור, החיוב והפטור, הפסול והכשר, כמו שהעתיקו איש מפי איש משה רבינו מסיני.

שם

התלמוד היה ספר הלכה למעשה לבני-דורו, שהרי, כפי שמפרט הרמב"ם כאן, התלמוד כולל גם את הדברים החדשים הנחוצים בזמנם כמו גזירות, תקנות ומנהגים:

גם יתבאר מהם דברים שגזרו חכמים ונביאים שבכל דור ודור לעשות סייג לתורה כמו ששמעו ממשה בפירוש, שנאמר⁴⁵: "ושמרתם את משמרת עשו משמרת למשמרת".

וכן יתבאר מהם המנהגות והתקנות שהתקינו או שנהגו בכל דור ודור כמו שראו בית דין של אותו הדור. לפי שאסור לסור מהם שנאמר⁴⁶: "לא תסור מן הדבר אשר יגידו לך ימין ושמאל".

וכן משפטים ודינים מופלאים שלא קיבלו אותן ממשה ודנו בהם בית דין של אותו הדור במדות שהתורה נדרשת בהן. ופסקו אותם הזקנים וגמרו שהדין כך הוא, **הכל חיבר רב אשי בתלמוד מימות משה ועד ימיו**.

וחברו חכמי המשנה חיבורים אחרים לפרש דברי התורה. רבי הושעיא תלמידו של רבינו הקדוש חיבר ביאור ספר בראשית. ורבי ישמעאל פירש מאלה שמות עד סוף התורה והוא הנקרא מכילתא. וכן רבי עקיבא חיבר מכילתא. וחכמים אחרים אחריהם חיברו מדרשות. והכל חובר קודם הגמרא הבבלי.

נמצא, רבינא ורב אשי וחבריהם סוף גדולי חכמי ישראל המעתיקים תורה שבעל פה. ושגזרו גזירות והתקינו התקנות והנהיגו מנהגות ופשטה גזירתם ותקנתם ומנהגותם בכל ישראל בכל מקומות מושבותיהם⁴⁷.

שם

תקופת הגאונים: "מיום שחוברה הגמרא ועד זמן זה"

ואם אלו הן הסיבות שהביאו את רבי יהודה הנשיא בדורו לסדר את הששה סדרי משנה, ואת מחברי התלמוד בדורם לפרש את המשנה דרך הבבלי והירושלמי – סיבות דומות היו גם בדורו של הרמב"ם, שהניחו מקום לחבר חיבור שינחיל את התורה לבני ישראל.

45. ויקרא יח:ל.

46. דברים יז:יא.

47. על ירידת הדורות בתקופות המשנה והגמרא כותב רבינו בחיי בפירושו על התורה: "ורבינו הקדוש שחבר המשנה ולמד אותם ברבים וכתבוה הכל בימיו, כונתו היתה כדי שלא תשכח תורה מישראל שראה הרשעה מתפשטת בעולם וישראל מתפזרין בגלות, על כן הותר לו לעשות כן משום שנאמר: (תהלים קיט:קכו) "עת לעשות לה' הפרו תורתך", וכתב וחבר המשנה שהיא תורה שבעל פה. ועל כן קראה "משנה" לפי שהיא שניה לתורה-שבכתב. ורובה לשון הקודש צח כתורה

שבכתב. "ואחרי כן נתמעטה החכמה וקצרו הלבבות ועמדו רבינא ורב אשי וחברו התלמוד שהוא פירוש המשנה, כי לרוב חכמת רבינו הקדוש וחכמת בני דורו היה פירוש התורה אצלם מבורר ופשוט מתוך המשנה, ואצל דורות רבינא ורב אשי היה עמוק וסתום מאד, ומזה אמרו בתלמוד על המשנה: "חסורי מחסרה והכי קתני", שאין הכוונה להיות המשנה חסרה כלל חלילה, אבל הכוונה שהיא חסרה אצלנו מפני חסרון שכלנו מפני שאין אנו מגיעים לעומק חכמת דור של חכמי המשנה. ולפיכך עשו רבינא ורב אשי פירוש על המשנה והוא התלמוד ובארו ספקות המשנה והאריכו לשונם על לשון המשנה העמוק והסתום" (רבינו בחיי, שמות לד:כז).

אך ראשית-כל, טרם שנצטט את דברי הרמב"ם בהקדמתו, עלינו להדגיש שבמסורת-ישראל המקובלת, התואר 'גאון' מוקדש רק לראשי-השיבות שבבבל, וגם זאת רק עד רב האי גאון ש"הוא היה סוף הגאונים"⁴⁸. אבל הרמב"ם, כאן בהקדמתו, מכנה את כל החכמים מחתימת התלמוד בבבל עד לדורו בספרד ובצרפת בשם הכולל, 'גאונים'⁴⁹.

ולכן, לאחר שגמר הרמב"ם לכתוב על תקופת רבי יהודה הנשיא ושל רבינא ורב אשי, שבזכות המשנה והתלמוד שערכו שינו את פני היהדות לנצח, הוא כולל את עצמו ואת חיבורו בתקופה הבאה: 'תקופת הגאונים'.

וכאן בהקדמתו, מתאר הרמב"ם בהרחבה את הסיבות מדוע מה שהספיק לעם ישראל בדורות קודמים להורות הלכה-למעשה – התלמוד – כבר אינו מספיק היום. סיבה ראשונה ועיקרית, הצרות הגדולות שעוברות על ישראל, וגורמות למיעוט תורה. סיבה נוספת, היא שפתו של התלמוד, הארמית, שבזמנו כבר לא היתה שפתו המדוברת של כלל ישראל.

בעקבות זאת, ממשיך הרמב"ם, קמו הגאונים "בארץ ישראל ובארץ שונו ובספרד ובצרפת" וחיברו פירושים לתלמוד, כדי שהקושי להבין את התלמוד, לא יביא לידי כך שהתלמוד ישאר נחלתם של תלמידי חכמים בלבד.

מאותה סיבה עצמה – ירידת הדורות וצורך השעה – חיברו הגאונים גם ספרי הלכות פסוקות שנועדו בעיקר למי שלא מסוגל ללמוד בעצמו את התלמוד ולדעת ממנו הלכה-למעשה.

הנה דברי רבינו:

ואחר בית דין של רב אשי שחיבר התלמוד וגמרו בימי בנו, נתפזרו ישראל בכל הארצות פיזור יתר והגיעו לקצוות ואיים הרחוקים ורבתה קטטה בעולם, ונשתבשו הדרכים בגייסות, ונתמעט תלמוד תורה. ולא נכנסו ישראל ללמוד בשיבותיהם אלפים ורבבות כמו שהיו מקודם, אלא מתקבצים יחידים השרידים אשר ה' קורא בכל עיר ועיר ובכל מדינה ומדינה, ועוסקין בתורה ומבינים בחיבורי החכמים כולם ויודעים מהם דרך המשפט היאך הוא.

...כל החכמים שעמדו אחר חיבור התלמוד ויצא להם שם בחכמתם הם הנקראים גאונים. וכל אלו הגאונים, שעמדו בארץ ישראל ובארץ שונו (=בבל) ובספרד ובצרפת למדו דרך התלמוד והוציאו לאור תעלומותיו וביארו עניניו⁵⁰, לפי שדרך עמוקה דרכו עד למאוד.

ועוד שהוא בלשון ארמי מעורב עם לשונות אחרות, לפי שאותה הלשון היתה ברורה לכל אנשי שונו בעת שחוברה התלמוד, אבל בשאר מקומות, וכן בשונו בימי הגאונים אין אדם מכיר אותה הלשון עד שמלמדים אותו.

ושאלות רבות שואלין אנשי כל עיר ועיר לכל גאון אשר היה בימיהם לפרש להם דברים קשים שבגמרא. והם משיבים להם כפי חכמתם. ואותם השואלים מקבצים התשובות ועושין מהם ספרים להבין מהם.

גם חיברו הגאונים שבכל דור ודור חיבורים לבאר התלמוד. מהם מי שפירש הלכות יחידות. ומהם שפירש פרקים יחידים שנתקשו בימיו. ומהם מי שפירש מסכתות וסדרים. ועוד חיברו הלכות פסוקות בענין איסור והיתר וחיוב ופסור בדברים שהשעה צריכה להם⁵¹ כדי שיהיו קרובים למדע מי שאינו יכול לירד לעומקה של גמרא.

שם

48. כלשון הראב"ד הראשון בספר-הקבלה.

גאונות' ב'המעין', ניסן תשכ"ה.

49. ואכן, רבינו נושא ונותן עם כל חכמי ישראל שאחרי חתימת התלמוד ללא הבחנה ומעניק לכולם חשיבות זהה. וכך רואים גם מפסק-דין מעניין של רבינו במשנה-תורה: "הקנים המתוקים... כל הגאונים אומרים שמברכין עליו בורא פרי האדמה, ומקצתם אמרו בורא פרי העץ... ואני אומר שאין זה פרי ואין מברכין עליו אלא שהכל" (הלכות ברכות פ"ח ה"ה). ראה בכל זה במאמרו של רש"י הבלין 'משנה תורה-סוף

וכמה נאה השבח של רבי ידעיה הפניני (בן דורו של הרשב"א) על הרמב"ם בספרו בחינות-עולם: "אחרון הגאונים בזמן ראשם בחשיבות, הרב המורה הגדול רבינו משה בן הרב הגדול רבינו מימון זצ"ל".

50. הכוונה לרבינו-חננאל ורבינו-גרשום.

51. הכוונה בעיקר לר"ף.

"ומפני זה נערת חצני אני משה בן מימון הספרדי"

לאחר סיום התיאור של התקופות האמורות, עובר הרמב"ם לעסוק על מהותו ועניינו של חיבורו. כאן הוא מזכיר את השנה שבה סיים את כתיבת הספר, שנת ד'תתקל"ז (1177) לפני שהגיע לשנות הארבעים שלו!

כאמור, מצבו הקשה של עם ישראל באותם ימים, היה גורם מרכזי שהביא את רבינו לכתוב את חיבורו. ומאחר ש"תקפו הצרות יתירות", צו-השעה היתה שה'גאון' רבינו משה בן מימון, יכתוב את ספרו כדי "שיהיו כל הדינים גלויין לקטן ולגדול":

וזו היא מלאכת ה' שעשו בה כל גאוני ישראל מיום שחובר התלמוד ועד זמן זה – שהיא שנה שמינית אחר מאה ואלף לחורבן הבית, והיא שנת ארבעת אלפים ותשע מאות ושלשים ושבע לבריאת עולם (ד'תתקל"ז).

ובזמן הזה תכפו הצרות יתירות, ודחקה השעה את הכל, ואבדה חכמת חכמינו⁵³ ובינת נבוננו נסתרה. לפיכך אותם הפירושים, וההלכות, והתשובות שחיברו הגאונים, וראו שהם דברים מבוארים, נתקשו בימינו, ואין מבין ענייניהם כראוי אלא מעט במספר. ואין צריך לומר התלמוד עצמו הבבלי, והירושלמי, וספרא, וספרי, והתוספות, שהן צריכין דעת רחבה ונפש חכמה וזמן ארוך, ואחר כך יודע מהן הדרך הנכונה בדברים האסורים והמותרים, ושאר דיני התורה היאך הוא.

ומפני זה נערת חצני אני משה בן מימון הספרדי ונשענתי על הצור ברוך הוא ובינותי בכל אלו הספרים.

וראיתי [=גם אני, בעקבות רבינו הקדוש ורב אשי, שבקיבוץ וכתובת התורה שבעל-פה על ידם האריך קודם לכן] לחבר דברים המתבררים מכל אלו החיבורים⁵⁴ כולם בלשון ברורה ודרך קצרה עד שתהא תורה שבעל פה כולה סדורה בפי הכל בלא קושיא ובלא פירוק. לא זה אומר בכה וזה בכה. אלא דברים ברורים קרובים נכונים על פי המשפט אשר יתבאר מכל אלו החיבורים והפירושים הנמצאים מימות רבינו הקדוש ועד עכשיו, עד שיהיו כל הדינים גלויין לקטן ולגדול בדין כל מצוה ומצוה ובדין כל הדברים שתיקנו חכמים ונביאים.

שם

"כללו של דבר... לפיכך קראתי שם חיבור זה משנה-תורה"

בהמשך, הרמב"ם כותב את הצהרתו המפורסמת:

כללו של דבר: כדי שלא יהא אדם צריך לחיבור אחר בעולם בדין מדיני ישראל, אלא יהא חיבור זה מקבץ לתורה שבעל פה כולה עם התקנות והמנהגות והגזירות שנעשו מימות משה רבינו ועד חבור התלמוד, וכמו שפירשו לנו הגאונים בכל חיבוריהם שחיברו אחר התלמוד.

שם

ומכאן הוא עובר למשמעות שמו של החיבור. כאמור, עצם העובדה שהרמב"ם קרא לספרו שם, היה בה משום חידוש, וכאן הוא מוסיף את הטעם לקריאת הספר בשם זה – משנה-תורה⁵⁵:

לפיכך קראתי שם חיבור זה משנה-תורה.

לפי שאדם קורא בתורה שבכתב תחלה ואחר כך קורא בזה ויודע ממנו תורה שבעל פה כולה ואינו צריך לקרות ספר אחר ביניהם.

שם

⁵³ ואבדה חכמת חכמינו וגו'.

⁵⁴ שני התלמודים, מדרשי ההלכה ותשובות הגאונים, הנזכרים בהקדמה קודם לכן.

⁵⁵ ואף-על-פי שבדרך כלל שם הספר הוא ענין טפל למהות ותוכן החיבור, כאן הרמב"ם מדגיש שהשם בו קרא לספרו מבטא את כוונתו ומטרתו בכתיבתו ועריכת הספר.

⁵² יש גורסים "תקפו צרות". וההבדל בין שתי הגירסאות הוא שב'תכפו צרות' הדגש הוא על הכמות, כדברי מרן הבית-יוסף בהקדמתו שולחן ערוך: "וכמה צרות צרורות תכופות וצרות זו לזו באו עלינו", וב'תקפו צרות' הדגש הוא על האכזות, כלומר תוקף הצרות.

⁵³ ע"פ ישעיהו כט:יא. גם מרן בהקדמתו (הנזכרת בהערה הקודמת) משתמש באותו פסוק: "נתקיים בנו בעוונותינו

אין פלא שעל הדברים הנועזים האלו יצאו מתנגדי הרמב"ם בקצף. וכך מתקיף הראב"ד את רבינו בהשגתו המפורסמת על אתר:

וידוע ממנו וכו': **אברהם אמר: סבר לתקן ולא תיקן**, כי הוא עזב דרך כל המחברים אשר היו לפניו, כי הם הביאו ראיה לדבריהם, וכתבו הדברים בשם אומרים, והיה לו בזה תועלת גדולה כי פעמים רבות יעלה על לב הדיין לאסור או להתיר, וראיתו ממקום אחד. ואילו ידע כי יש גדול ממנו הפליג שמועתו לדעת אחרת היה חוזר בו... **אין זה אלא "כל קבל די רוח יתירא ביה"**.⁵⁶
השגת הראב"ד למשנה תורה

'משנה תורה' או 'י"ד החזקה'?

"וכל אשר יקרא לו האדם נפש חיה הוא שמו"⁵⁷ – "הוא שמו הנאות לו לפי טבעו"⁵⁸. ומכאן שכל שם שאדם נותן, רומז למהותו של הדבר. גם השם שנתן רבינו לחיבורו, לא ניתן באופן סתמי, וכפי שהבאנו לעיל, הבהיר רבינו את כוונתו שהוא השני לתורה! אלא שהצהרה נועזת כזאת, גררה ביקורת חריפה מאת חכמי-ישראל. מאידך, בעוד שהשם של החיבור עורר התנגדות, הרי במרוצת הזמן תוכנו נתקבל בהערצה.⁵⁹

ומעתה נבוכים כיצד לקרוא לחיבור?

אודות התנגדות מגדולי ישראל לשמו של החיבור – משנה-תורה; קריאתו בשמות אחרים (כמו 'י"ד החזקה'); והמלצת הזכות על השם שבחר רבינו, נעסוק באריכות בנספח לפרק זה.

"חילוק חיבור זה לפי הענינים"

לאחר דברי הרמב"ם על הסיבה שגרמה לו לכתוב את הספר, על מטרת הספר ועל שם הספר, הרמב"ם מפרט את מבנה הספר. המשנה-תורה מחולק ל'הלכות גדולות' (נושאים של הלכות, כגון: הלכות יסודי התורה, הלכות דעות, הלכות תלמוד תורה) ופרקים, ובתוך כל פרק יש 'הלכות קטנות' (סעיפים). רבינו אף מוסיף לבאר, כי למרות שספרו מבוסס על ספר-המצוות שלו, ואף כולל את כל תרי"ג המצוות, הרי המשנה-תורה מחולק בחלוקה עניינית לפי הנושאים, ובלשונו "מפני שחילוק חיבור זה לפי הענינים לא לפי מנין המצוות", לכן בכל נושא ('הלכה גדולה') יש מזוג של מצוות-עשה ומצוות-לא-תעשה ביחד.⁶⁰

וראיתי לחלק חיבור זה הלכות הלכות בכל ענין וענין.

ואחלק ההלכות לפרקים שבאותו ענין. וכל פרק ופרק אחלק אותו ל'הלכות קטנות' כדי שיהיו סדורים על פה.⁶¹

אלו ההלכות [הגדולות] שבכל ענין וענין:

המכוון לשרשם בעולמות העליונים.

56. דניאל ד:ה.

59. על כך שבמשך הזמן המשנה-תורה התקבל בכל רחבי תבל, ראה באריכות בפרק טז – 'בכל מדינה ומדינה'.

57. בראשית ב:יט.

60. לדוגמא: בפתיחת הלכות שביית עשור כותב הרמב"ם "יש בכללן ארבע מצוות: שתי מצוות עשה ושתי מצוות לא תעשה, וזה הוא פרטן: א. לשבות בו ממלאכה. ב. שלא לעשות בו מלאכה. ג. להתענות בו. ד. שלא לאכול ולשתות בו". כלומר, החלוקה לפי נושאים מחייבת שדיני יום הכיפורים יכללו את כל מצוות היום – שתי מצוות עשה ושתי מצוות לא תעשה. בשונה מספר-המצוות בו שתי המצוות-עשה מופיעות בחלק הראשון של הספר, ושתי המצוות-לא-תעשה מופיעות בחלק השני של הספר.

61. מלשון הרמב"ם כאן, מסיק הרדב"ז שכוונת הרמב"ם היתה שכל אחד יזכור את ספרו בעל פה! ראה על זה בפרק יג – 'לקרב הדינים אל השכל'.

58. רד"ק שם. ועל-פי פסוק זה מבאר תלמידו הגדול וממלא-מקומו של הבעל-שם-טוב, רבי דובער ממעזריטש (בספרו 'אור-תורה'), את "חכמתו הגדולה" של אדם הראשון בקריאת שמות. וכך הוא מסביר: מובא במדרש שהקב"ה אמר למלאכי השרת "חכמתו [של אדם הראשון] מרובה משלכם... הביא לפניכם את הבהמה, ואת החיה, ואת העוף. אמר להם: זה מה שמו? ולא היו יודעים. העבירן לפני אדם, אמר לו: זה מה שמו? אמר: זה שור, זה חמור, זה סוס, וזה גמל. ואתה מה שמו? אמר לו אני נאה להקרא אדם שנבראתי מן האדמה. ואני מה שמו? א"ל לך נאה להקראות 'אדני' שאתה אדון לכל בריותיך" (בראשית רבה, פ"ז). נשאלת השאלה מה הפלא הגדול בחכמתו של אדם הראשון בקריאת שמות? אלא הביאור, שחכמתו של אדה"ר היתה שידע והשיג את שורשו ומקורו של כל נברא, ומתוך כך עמד על השם המתאים להם,

יש מהם הלכות שהם משפטי מצוה אחת בלבד. והיא המצוה שיש בה דברי קבלה הרבה והוא ענין בפני עצמו.

ויש מהם הלכות שהם כוללים משפטי מצות הרבה אם יהיו אותן המצות כולם בענין אחד. מפני שחילוק חיבור זה לפי הענינים לא לפי מנין המצות, כמו שיתבאר לקורא בו.

הקדמת הרמב"ם למשנה תורה

כפי הוראת חז"ל, "עשה סימנים לתורה"⁶², הרמב"ם חותם את הקדמתו בסימנים לתרי"ג המצוות. אין ספק שגם בסימנים אלו רמז לנו הרמב"ם על מטרתם של המצוות, לכלול את כל ימי חייו של האדם, ואת כל גופו ויישותו:

ומנין מצות התורה הנוהגות לדורות שש מאות ושלוש עשרה (=תרי"ג) מצות.

מהם מצות עשה מאתים וארבעים ושמונה (=רמ"ח) – סימן להם מנין אבריו של אדם. ומהם מצות לא תעשה שלש מאות וששים וחמש (=שס"ה) – סימן להם מנין ימי שנת החמה.

שם

שער משנה תורה, דפוס קושטא, ה'רס"ט (1509)

המדפיסים הוסיפו פיוט הכולל את כל ספרי הי"ד

חלק השני מתוך ההקדמה: מנין המצוות להרמב"ם

כפי שהזכרנו בפרק על ספר-המצוות, כל כך חשוב היה בעיני הרמב"ם להדגיש את מספר המצוות, כך שבנוסף למנין המצוות בספר-המצוות, הוא חוזר וכותב את רשימת כל המצוות פעם נוספת בתוך המשנה-תורה.

כאן, בחלק השני של ההקדמה למשנה-תורה, מגיש רבינו רשימה של תרי"ג המצוות – קודם מצוות-עשה ואחר כך מצוות-לא-תעשה, רשימה שהמדפיסים קראו לה בשם "מנין המצוות להרמב"ם".

[illegible]

"מנין המצוות הקצר" – לפי החלוקה של ספר-המצוות – המופיע בהקדמת המשנה תורה (עם השגות הראב"ד)

לכאורה, צריך עיון מדוע היה נחוץ להרמב"ם לכתוב עוד הפעם את כל מנין המצוות, שהרי סדר זה, רמ"ח מצוות-עשה⁶³ ושס"ה מצוות לא-תעשה⁶⁴, ערוך בדיוק לפי הסדר בספר-המצוות שכתב הרמב"ם!

כנראה, שאין זה אלא שהרמב"ם מייחס חשיבות רבה לצורך ולנחיצות לדעת את תרי"ג המצוות⁶⁵, בפרט אחרי שחלק על כמה מסברות קודמיו במנין המצוות.

63. המתחיל במצות עשה "לידע שיש שם אלוה", ומסיים במצות עשה רמ"ח "בדיני נחלות".

64. המתחיל במצות לא תעשה "שלא לעלות במחשבה שיש
65. אולי יש לשער שעצם העובדה שהרמב"ם חוזר כאן על

חלק השלישי מתוך ההקדמה: מנין המצוות על סדר הלכות הרמב"ם

בחלקה השלישי של ההקדמה למשנה-תורה, חוזר הרמב"ם ומפרט את תרי"ג המצוות, והפעם – לא לפי החלוקה שבה נקט בספר המצוות, אלא ברשימה שנקראת "מנין המצוות על סדר הלכות הרמב"ם". כלומר, סידור המצוות לפי סדר ההלכות של י"ד ספרי המשנה-תורה. וניתן לומר שרשימה זו היא מעין 'מפתח כללי' לחיבור כולו.

"והכל יתבאר בחבור זה"

במנין זה מוסיף הרמב"ם ומעיר שמלבד תרי"ג המצוות מן התורה יש עוד מצוות – המצוות דרבנן, שבמשנה-תורה יכלול גם את הלכותיהן "כגון מקרא מגלה ונר חנוכה וכו".

לדברים אלו יש משמעות מיוחדת, מכיוון שבספר-המצוות הרמב"ם תוקף בחריפות את שיטת הבה"ג שכלל בתרי"ג המצוות גם את מצוות דרבנן. כאן הרמב"ם נאמן לשיטתו, שמצד אחד שבע מצוות אלו לא כלל במנין התרי"ג מצוות, אך מצד שני גם הם מבואר במשנה-תורה, שהרי הרצון ליצור חיבור שלם שיכיל את ההלכות של כל התורה כולה מחייב לכלול בו גם את דיני המצוות דרבנן⁶⁶.

לכן, את "מנין המצוות על סדר ההלכות" חותם הרמב"ם בהבהרה שמלבד התרי"ג מצוות יכלול גם את המצוות דרבנן, כדי ש"הכל יתבאר בחבור הזה":

אלו הם שש מאות ושלוש עשרה מצוות שנאמרו לו למשה בסיני הן וכללותיהן ופרטותיהן ודקדוקיהן, וכל אותן הכללות והפרטות והדקדוקין והביאורין של כל מצוה ומצוה היא 'תורה' שבעל פה' שקבלו בית דין מפי בית דין.

ויש מצוות אחרות שנתחדשו אחר מתן תורה וקבעו אותן נביאים וחכמים ופשטו בכל ישראל כגון מקרא מגילה, ונר חנוכה, ותענית תשעה-באב, וידיים, ועירובין. ויש לכל מצוה מאלו פירושין ודקדוקין. **והכל יתבאר בחבור זה...**

הקדמת הרמב"ם למשנה תורה

הלכות עירובין שבספר זמנים: "הלכות עירובין. מצות עשה אחת והיא מדברי סופרים ואינה מן המנין. וביאור מצוה זו בפרקים אלו". וכך הוא נוהג גם לגבי שתי מצוות נוספות מדברי סופרים, הלכות מגילה וחנוכה, המופיעות בסוף ספר זמנים: "הלכות מגילה וחנוכה. יש בכללן שתי מצוות עשה מדברי סופרים ואינן מן המנין. וביאור שתי מצוות אלו בפרקים אלו".

דברים שנמצאים כבר בספר-המצוות איננה פלא כל כך שהרי זה בספר אחר ולא כל הלומד משנה-תורה יש לפניו גם ספר-המצוות. כמו כן, נראה שזה חלק משאיפתו של הרמב"ם, שיהיה ספר אחד המאגד ומרכז את כל תורה שבעל-פה, ומעין הפסוק שפתח בהקדמתו: "בהביטי אל כל מצותיך".

66. כדי להבהיר את שיטתו מוסיף הרמב"ם בפתיחתו לאותן הלכות "ואינה מן המנין": לדוגמא, כך פותח הרמב"ם את

וכעת הרמב"ם מציג בפנינו את 'המפתח הכללי' של החיבור הגדול.

'המפתח הכללי' של הרמב"ם למשנה־תורה

וראיתי לחלק חיבור זה לארבעה עשר ספרים

ספר ראשון אכלול בו כל המצוות שהן עיקר דת משה רבינו וצריך אדם לידע אותן תחלת הכל כגון ייחוד שמו ברוך הוא ואיסור עבודה זרה. וקראתי שם ספר זה ספר המדע	ספר שמיני אכלול בו מצוות שהן בבנין מקדש וקרבנות צבור התמידין. וקראתי שם ספר זה ספר עבודה
ספר שני אכלול בו המצוות שהן תדירות שנצטוו בהם כדי לאהוב את המקום ולזכור תמיד כגון קרית שמע ותפילה ותפילין וברכות. ומילה בכללן לפי שהיא אות בבשרינו להזכיר תמיד בשעה שאין שם לא תפילין ולא ציצית וכיוצא בהן. וקראתי שם ספר זה ספר אהבה	ספר תשיעי אכלול בו מצוות שהם בקרבנות היחיד. וקראתי שם ספר זה ספר קרבנות
ספר שלישי אכלול בו המצוות שהם בזמנים ידועים כגון שבת ומועדות. וקראתי שם ספר זה ספר זמנים	ספר עשירי אכלול בו מצוות שהן בטהרות וטמאות. וקראתי שם ספר זה ספר טהרה
ספר רביעי אכלול בו מצוות של בעילה כגון קידושין וגירושין וייבום וחליצה. וקראתי שם ספר זה ספר נשים	ספר אחד עשר אכלול בו מצוות שבין אדם לחבירו ויש בהן הזק תחלה בממון או בגוף. וקראתי שם ספר זה ספר נזיקין
ספר חמישי אכלול בו מצוות של ביאות אסורות ומצות של מאכלות אסורות. לפי שבשני ענינים האלו קדשנו המקום והבדילנו מן הגויים, בעריות ובמאכלות אסורות. ובשניהם נאמר: "ואבדיל אתכם מן העמים", "אשר הבדלתי אתכם מן העמים". וקראתי שם ספר זה ספר קדושה	ספר שנים עשר אכלול בו מצוות מכירה וקנייה. וקראתי שם ספר זה ספר קנין
ספר ששי אכלול בו מצוות שיתחייב בהם מי שאסר עצמו בדברים כגון שבועות ונדרים. וקראתי שם ספר זה ספר הפלאה	ספר שלשה עשר אכלול בו מצוות שבין אדם לחבירו בשאר הדינים שאין בתחלתן הזק, כגון שומרים ובעלי חובות וטענות וכפירות. וקראתי שם ספר זה ספר משפטים
ספר שביעי אכלול בו מצוות שהם בזרע הארץ כגון שמטים ויובלות ומעשרות ותרומות ושאר מצוות הנגללים עמהן מענינם. וקראתי שם ספר זה ספר זרעים	ספר ארבעה עשר אכלול בו מצוות שהן מסורין לסנהדרין כגון מיתות בית דין וקבלת עדות ודין המלך ומלחמותיו. וקראתי שם ספר זה ספר שופטים

ואחרי זה ממשיך הרמב"ם:

פרטי המצוות על סדר ההלכות:

וזה הוא חילוק הלכות של חיבור זה לפי ענייני הספרים וחילוק המצוות לפי ענייני הלכות:

ספר המדע

משוך חסדך ליודעך וצדקתך לישרי לב

ספר ראשון והוא ספר המדע - הלכותיו חמש וזה הוא סדורן:

הלכות יסודי התורה

הלכות דעות

הלכות תלמוד תורה

הלכות עבודה זרה וחוקות העובדי כוכבים

הלכות תשובה

פתיחת הרמב"ם לספר המדע

הלכות יסודי התורה

יש בכללן עשר מצוות: שש מצוות עשה וארבע מצוות לא תעשה, וזה הוא פרטן:

א. לידע שיש שם אלוה. ב. שלא יעלה במחשבה שיש שם אלוה זולתי י"י. ג. ליחדו. ד. לאהבו. ה. ליראה ממנו. ו. לקדש שמו. ז. שלא לחלל את שמו. ח. שלא לאבד דברים שנקרא שמו עליהן. ט. לשמוע מן הנביא המדבר בשמו. י. שלא לנסותו.

הלכות דעות

יש בכללן אחת עשרה מצוות: חמש מצוות עשה ושש מצוות לא תעשה, זה הוא פרטן:

א. להדמות בדרכיו. ב. להדבק ביודעיו. ג. לאהוב את רעים. ד. לאהוב את הגרים. ה. שלא לשנוא אחים. ו. להוכיח. ז. שלא להלבין פנים. ח. שלא לענות אמיללין. ט. שלא להלוך רכיל. י. שלא לנקום. יא. שלא לנטור.

יש בכללן שתי מצוות עשה: ראשונה ללמוד תורה. שנייה לכבד מלמדיה ויודעיה.

ועל הדרך הזה ממשיך הרמב"ם בכל הספרים האחרים, עד שהוא מגיע לספר האחרון, הלא הוא ספר שופטים, וכך הוא מסיים:

הלכות מלכים ומלחמות

יש בכללן שלש ועשרים מצוות: עשר מצוות עשה ושלוש עשרה מצוות לא תעשה, וזה הוא פרטן:

א. למנות מלך מישראל. ב. שלא ימנה מקהל גרים. ג. שלא ירבה לו נשים. ד. שלא ירבה לו סוסים. ה. שלא ירבה לו כסף וזהב..... כא. דין יפת תואר. כב. שלא תמכר יפת תואר. כג. שלא יכבשנה לעבדות אחר שנבעלה.

נמצאו כל המצוות הנכללות בספר זה (=ספר שופטים) ארבע ושבעים מהן שבע ועשרים מצוות עשה וארבעים מצוות לא תעשה.

ממש בסיום הדברים, חותם הרמב"ם ומסכם את כל מנין ההלכות, ושוב פותח מחדש את הספר "ועתה אתחיל לבאר", כשאת המילים האחרונות, הוא מפנה כלפי שמייא, ומבקש את "עזרת שדי":

ונמצאו כל ההלכות של ארבעה עשר ספר שלש ושמונים הלכות.

ועתה אתחיל לבאר משפטי כל מצוה ומצוה וכל הדינין הנגללין עמה מעניינה על סדר ההלכות בעזרת שדי.

סיום הקדמת הרמב"ם למשנה תורה

"וביאור מצוות אלו בפרקים אלו"

כאן בעצם גמר הרמב"ם את הקדמתו הארוכה והנפלאה ל'חיבורו הגדול'. אך אם לא די בהבאת התרי"ג מצוות בהקדמתו, הרי בתוך כל ספר עצמו, וכהקדמה לכל 'הלכה גדולה' רבינו משה בן מימון חוזר ומפרט את המצוות הנידונות בה ואת מספרן תוך חלוקה בין מצוות-עשה ומצוות לא-תעשה! את הרשימה הזו הוא נוהג לחתום ב"וביאור מצוות אלו בפרקים אלו".

הלכות תלמוד תורה

יש בכללן עשר שתי מצוות עשה. וזה הוא פרטן:

א. ללמוד תורה. ב. לכבד מלמדיה ויודעיה.

וביאור שתי מצוות אלו בפרקים אלו:

פתיחת הרמב"ם להלכות תלמוד תורה

לאור האמור אנו למדים, עד היכן מגעת ההקפדה של הרמב"ם להצביע שוב ושוב על הזיקה של ההלכות למצוות, שהן היסודות שעליהם נבנה ועומד חיבורו הגדול, אין פלא שהרמב"ם פותח את ההקדמה לספר כולו בפסוק "אז לא אבוש בהביטי אל כל מצוותיך"⁶⁷ – להדגשת העובדה שהספר מכיל את ההלכות של "כל מצוותיך", אחת מהן לא נעדרה.

המורה הגדול

כמה גדולי הראשונים מכנים את הרמב"ם בכינוי 'המורה הגדול', ולדוגמא, רבי יוסף קארו טוען בחריפות: "מי הוא זה ואי זה הוא אשר ימלאנו לבו לחלוק על תשובת המורה-הגדול הרמב"ם – מי הוא אשר יבא אחרי המלך?!" (שו"ת בית יוסף דיני יבום וחליצה סימן ד). וכעין זה טוען רבי משה אלשקר: "למה לא שמת לבך לדברי המורה-הגדול הרמב"ם ז"ל?!" (שו"ת מהר"ם אלשקר, סימן קיא).

כינוי זה בעל משמעות כפולה: 'המורה-הגדול' על שם הוראתו בספרו משנה-תורה, וכן 'המורה-הגדול' על שם ספרו ה'מורה הנבוכים'.

בספרי 'חכמי פרובנס' (=דרום צרפת) מצאנו כינוי נוסף ודומה – 'מורה-צדק' – חכמים אלו הלכו הרבה בעקבות הרמב"ם בכל ספריו הן המשנה-תורה ההלכתי, והן המורה-נבוכים ההגותי. לדוגמא: רבי דוד קמחי, בן דורו של הרמב"ם שחי בעיר נרבונה במחוז 'פרובנס', בפירושו לתנ"ך רגיל הוא להשתמש בכינוי זה: "כמו שכתב מורה-צדק רבינו משה ז"ל" (ירמיהו ז:כב), וכן "והחכם הגדול מורה צדק רבי משה בר מימון זצ"ל" (שם, ט:כג).